

ІНСТИТУТИ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ В УКРАЇНІ В ХІХ столітті

Перші інститути шляхетних дівчат в Україні – Харківський, Полтавський, Одеський, Керченський – постали виключно завдяки місцевій ініціативі. В перше тридцятиріччя ХІХ ст. роль уряду у заснуванні жіночих закладів в Україні обмежувалася лише видаванням дозволу на відкриття того чи іншого навчального закладу.

Так, Харківський інститут шляхетних дівчат було відкрито в 1812 р. з ініціативи дворянського Товариства благодійності. Один з фундаторів інституту, український письменник, громадський діяч Григорій Квітка-Основ'яненко особисто добирав викладачів та вирішував усі організаційні питання. Зберігся його лист до харківського генерал-губернатора від 12 липня 1818 р., в якому Г.Квітка порушує проблему забезпечення дівочого інституту харчами, дровами, свічками¹.

Слід відзначити, що письменник згодом майже всі свої статки витратив на інститут. П.Гулак-Артемівський писав: “Палкий ентузіазм, невтомна діяльність та безкорисливість Квітки у здійсненні цієї корисної справи (мається на увазі утворення дівочого інституту в Харкові) поборили всі перешкоди”².

З 1812 по 1818 рр. інститут існував як приватний заклад. Його функціонування було можливим лише завдяки безкоштовному викладанню в ньому вчителів інших навчальних закладів міста Харкова. Але подальше існування інституту на таких умовах стало неможливим. Виникла думка звернутися за допомогою до дворянства усіх малоросійських губерній і на базі Харківського інституту створити Малоросійський дівочий інститут. Ця ідея так і не була здійснена, а проблему матеріального забезпечення закладу вирішили іншим шляхом. У 1818 р. завдяки турботам Г.Квітки Харківський інститут було прийнято під протегування імператриці Марії Федорівни³. Це суттєво покращило його становище, адже від Відомства закладів імператриці Марії щорічно стало поступати 3 тис. крб. Виявили інтерес до закладу і приватні особи. Відомий всій Російській імперії Павло Демидов пожертвував 20 тис. крб. на будівництво приміщення для інституту і щорічно надавав грошову допомогу в розмірі 1000 крб⁴.

Дівочий інститут у Полтаві було відкрито в 1818 р. за ініціативою Варвари Олексіївни Репніної, дружини малоросійського губернатора, князя Миколи Репніна. Дочка міністра народної освіти графа О.К.Розумовського, вона активно взялася за складання проекту устрою дівочого інституту. Передбачалося утримувати його за рахунок дворянства: кожен шляхтич мав внести певну суму, залежно від кількості селян, якими володів. Серед членів Ради, що керувала інститутом, були відомий поет та громадсько-політичний діяч Василь Капніст, декабрист, засновник масонської ложі в Полтаві М.Новіков⁵.

Приміщення для закладу надав губернiальний маршал, член української масонської ложі “Любов до істини” Семен Кочубей. У листі до В.Репніної від 24 серпня 1817 р. він сповіщає про намір подарувати їй свій будинок у Полтаві з усіма приміщеннями і землею “для людинолюбних вправ”⁶.

Через несвочасні внески обіцяних дворянством грошей дівочий інститут в Полтаві став зазнавати значних матеріальних труднощів. На допомогу прийшов уряд, який погодився на перетворення закладу в державний з відповідним фінансовим утриманням.

Досвід діяльності Харківського та Полтавського дівочих інститутів переконує, що на громадські та приватні кошти означені заклади довго існувати не могли, для їх подальшого розвитку потрібна була матеріальна підтримка уряду. Показово, що ініціатором заснування перших двох українських дівочих інститутів було місцеве дворянство.

Обидва інститути мали велику популярність серед населення, але всіх бажаючих учитися було неможливо розмістити в наявних будинках. У Полтавській губернії вирішили зводити нове приміщення, а головою комісії по будівництву був сам Репнін. Із спогадів сучасника, товариша по службі князя Репніна І.Сердюкова ми дізнаємося про скандал, що виник у зв'язку з цим будівництвом⁷. Під час перебування М.Репніна за кордоном (1838 – 1842) граф С.Строганов доповів уряду про значні порушення – звітності не було, шнурові книги були без печатки, взято за словесним розпорядженням М.Репніна з приказу громадської опіки 20 тис. крб. У зв'язку з цим на маєтки князя було накладено заборону.

Справа закінчилася тим, що з усіх маєтків М.Репніна з 22 тис. селян йому залишився один Яготин з 5 тис. селян, а всі інші було розпродано комісією, щоб покрити нестачу⁸. І.Сердюков вважав, що не могло бути й мови про зловживання М.Репніна. Сама ревізійна комісія оцінила цю будівлю в 465 тис. крб., з яких 200 тис. крб. надав уряд, 200 тис. крб. позичено в приказі громадської опіки, решта 65 тис. крб. витрачено з особистих коштів Репніних⁹.

Використання власних грошей для побудови приміщення Полтавського дівочого інституту виправдало М.Репніна в цій справі. А його авантюрне використання державних грошей для заснування освітнього закладу лише доводить його сміливість і відданість справі освіти підрастаючого покоління.

Джерела утримання Одеського дівочого інституту, заснованого 1829 року були дещо іншими, ніж в Харківському та Полтавському. Найактивнішу роль у фінансуванні інституту в Одесі зіграли міста, які вбачали неабияку користь у жіночій освіті. Кошти склалися, крім збору платні за навчання, з процентів з капіталу Бессарабської області – 6 тис. крб., з податку, що збирався з татар Таврійської губернії – 4 тис. крб., з прибутків міст – Таганрога – 3 тис. крб., Кишинєва, Ізмаїла та Одеси по 2 тис. крб. з кожного, з Херсонського приказу громадського піклування – 6 тис. крб.¹⁰. За це вкладники отримували право поміщати в інститут певну кількість пансіонерок, пропорційну внесеній сумі. З приватних внесків найвагомішим було пожертвування полковника Курта, який в 1835 р. заповів інституту все своє майно на суму 150 тис. крб.

У 30-х роках XIX ст. уряд усвідомив, що жіночі навчальні заклади можна використати у здійсненні політики русифікації українського населення. Про це говорив у 1833 р. граф В.Левашов. Придивившись до життя місцевого населення Південно-західного краю, а особливо його верхівки, він доповів імператору, що ні в училищах, ні в родинях ніхто не прагне до набуття підростаючим поколінням корисних для суспільства знань, до морального вдосконалення. Щоб виховати майбутнє покоління в душі покори російському уряду, слід дати ґрунтовну освіту жінкам, адже їх вплив на серця та розум своїх чоловіків та дітей безмежний¹¹. Тодішній попечитель Київської шкільної округи Є.Фон-Брадке порадив російському уряду взяти на себе керівництво жіночою освітою в Південно-західному краї через те, що жінки тут підтримують в молоді вороже ставлення до Російської держави¹². Це зумовило відкриття в Києві в 1833 р. дівочого інституту з державною грошовою допомогою у розмірі 500 тис. крб.

Київський інститут шляхетних дівчат став першим і єдиним на території України жіночим середнім закладом, який відкрився завдяки підтримці уряду. Однак причиною цього було не усвідомлення важливості освіти жінок для країни, а прагнення влади спрямувати цю освіту на русифікацію краю.

Граф В.Левашов узявся за пошуки місця для приміщення закладу і зупинився на садибі, розташованій між Олександрівською, Хрещатицькою, Інститутською та Садовою вулицями¹³. На початку 30-х років ця садиба належала генерал-майору Бегічеву, який подарував її університету Св. Володимира. Граф Левашов зміг домовитися, щоб означена територія надійшла у власність Київського інституту. Збудоване за проектом архітектора Беретті приміщення було найзручнішим серед інших українських інститутів.

Керченський дівочий інститут виник завдяки турботам князя Захарія Херхеулідзева, в минулому Керч-Снікольського градоначальника¹⁴. Він вважав, що в Криму має бути хоча б один жіночий державний заклад для виховання та навчання дворянок, дочок купців та обер-офіцерів. Здійснити цей задум допоміг персонал Керченського повітового училища, який погодився за незначну плату викладати в новому закладі ряд предметів. Не залишилися осторонь й приватні особи – купець Лука Кулісіч здав закладу теж за невелику платню свій будинок, і вже в березні 1836 р. відбулося відкриття інституту.

Керченський інститут, як і Харківський та Полтавський, згодом було підпорядковано Відомству закладів імператриці Марії, що дало йому додаткові права й грошову допомогу.

Значну роль у вирішенні матеріальних проблем інституту зіграв царський указ – передачу йому капіталу дійсного статського радника Г.Кушнікова, який призначив 300 тис. крб. для створення у Феодосії дівочого інституту¹⁵. Ці кошти було приєднано до Керченського інституту і заклад став називатися Керченським Кушніковським інститутом. До 70-х років XIX ст. він залишався єдиним жіночим освітнім закладом у місті й одним з небагатьох у Криму.

Таким чином, у першій половині XIX ст. в Україні постало п'ять дівочих інститутів, які поряд з приватними пансіонами склали мережу середніх жіночих закладів. Вони відкривалися та утримувалися за рахунок коштів дворянства, приватних пожертвувань, прибутків міст, допомоги від держави та платні за навчання.

Дослідження соціального складу вихованок у дівочих інститутах виявило такі факти. Певна кількість дівчат дворянського походження, стипендіаток, навчалися та утримувалися безкоштовно. Крім стипендіаток до інституту приймалися пансіонерки, які вносили за своє навчання та харчування певну платню, а також приносили в інститут свій одяг, взуття, посуд, книги та постіль. У Харківському інституті з часу заснування існувала ще одна категорія вихованок – напівпансіонерки. Вони жили зі своєю родиною, а приходили в інститут лише для навчання. Передбачалося прийняття до закладу на цих умовах не лише дворянок, а й осіб купецького походження.

У решті інститутів така категорія вихованок з'явилася лише після видання в 1881 р. циркуляру, що визначав правила прийняття до дівочих інститутів “приходящих” дівчат¹⁶. Цим документом встановлювалося обмеження – напівпансіонерки мали складати не більше п'яти відсотків загальної кількості штатних вихованок.

До Одеського та Керченського інститутів крім дворянок приймалися дочки вищого купецтва та обер-офіцерів. А в Київському інституті шляхетних дівчат протягом перших дев'ятнадцяти років існування навчалися лише дворянки. Тільки після видання в 1855 році статуту жіночих навчальних закладів імператриці Марії в цьому закладі могли вчитися дочки почесних громадян та купців першої гільдії.

Отже, дівочі інститути в Україні, що виникли в першій половині XIX ст., були закритими становими навчальними закладами. Вони призначалися для навчання та виховання вищих станів населення. Лише з 1878 р. до них дозволяють приймати дочок усіх станів, не обкладених подушним податком.

Аналіз відповідних джерел та літератури дає змогу визначити розмір платні за навчання та утримання інститутів. Вона становила для пансіонерок у першій половині XIX ст. в різних закладах від 350 до 1000 крб. на рік, для напівпансіонерок – 150 – 200 крб.

Слід підкреслити, що формування мережі жіночих інститутів створило альтернативу домашній освіті, доступній лише найбагатшим представникам суспільства. Освіта в громадських закладах була поцінною для середнього дворянства, вищого купецтва та обер-офіцерів. А для дочок збіднілих шляхтичів існувала незначна можливість безкоштовного навчання своїх дочок, адже в кожному закладі п'ятнадцять – двадцять дівчат навчалася та утримувалося безкоштовно.

Добір викладацького складу в кожному з інститутів мав свої особливості. За статутом 1818 р. всі службовці Харківського інституту носили мундир та отримували передбачені законом для державних службовців права¹⁷. Це сприяло поліпшенню складу педагогічного колективу: кращі кадри університету та інших навчальних закладів міста Харкова погодилися працювати в дівочому інституті. В ньому викладали професори Т.Степаков, В.Цих, М.Клобуцький, В.Лапшин та ін.

Тривалою і плідною була праця в Харківському інституті шляхетних дівчат професора Харківського університету Петра Гулака-Артемівського. Спочатку він викладав в інституті французьку мову, в 1827 р. став інспектором класів, а з 1831 – був членом ради з навчальних питань. Він першим запропонував вести викладання усіх предметів російською мовою замість французької та німецької, але його пропозиція була запроваджена лише в кінці 50-х років XIX ст. За тридцять один рік служби в Харківському інституті (з 1818 по 1849 рік) П.П.Гулак-Артемівський тринадцять років працював без платні. Лише в 1831 р. за наказом імператора він став отримувати щорічно 2 тис. крб¹⁸.

Знайти викладачів та інший персонал для Полтавського дівочого інституту виявилось складною проблемою. Траплялося, що предмет взагалі не вивчався через те, що не могли знайти викладача. Це пояснювалося тим, що приватні заняття в місті майже не практикувалися, а з освітніх закладів тут функціонували лише чоловіча гімназія, пізніше – кадетський корпус. Директриса, інспектриса з навчальних питань та вчителька рукоділля були викликані з Парижа.

Сильний педагогічний колектив спромігся створити Київський інститут шляхетних дівчат. Під час перебування на посаді інспектора класів інституту Н.Д.Іванішева до співробітництва в закладі було залучено таких блискучих викладачів з університетського середовища, як доктор богослов'я, професор університету Св. Володимира і Духовної академії І.Скворцов; професор, декан і ректор університету Св. Володимира Р.Траутфеттер; професор університету, декан історико-філологічного факультету О.Селін; професор Київського і Санкт-Петербурзького університетів, визначний історик М.Костомаров та, нарешті, професор В.Я.Шульгин¹⁹. Його блискуче красномовство, широкі пізнання в історії і педагогічний талант захоплювали вихованок. Завдяки В.Шульгину серед викладачів інституту з'явилося ще кілька славетних імен: професори університету Св. Володимира В.С.Іконніков, Н.Х.Бунге, Е.А.Кнорр, А.С.Рогович.

Крім викладачів потрібен був також інший персонал, зокрема – класних дам, які слідкували б за поведінкою вихованок впродовж цілого дня та допомагали виконувати домашні завдання. Ця проблема виявилася складною, бо в першій половині XIX ст. було досить важко знайти освічених незаміжніх жінок, які б бажали присвятити себе справі виховання дівчат.

Згідно зі статутними документами термін навчання в інститутах становив від шести до дев'яти років. А приймали до закладу дівчат відповідно до правил кожного окремого закладу, в деяких – після складання іспиту, на якому перевірялися знання з російської та іноземної мов, молитов, арифметики.

Навчальний курс складався з таких предметів, як Закон Божий, історія, географія, арифметика, фізика, французька мова, німецька, чистопописання, рукоділля, російська мова і словесність, танці, музика, природознавство. В деяких закладах, наприклад у Полтавському інституті, вивчали ще риторику, міфологію, логіку.

Протягом XIX ст. неодноразово з навчального курсу вилучалися деякі предмети, інші вносилися до програм відповідно з рішеннями уряду, Міністерства народної освіти чи Відомства закладів імператриці Марії. За Височайшим повелінням у 1830 р. було відмінено викладання геометрії в Харківському інституті, а наступного року – викладання фізики та природознавства в Одеському та Полтавському інститутах. Натомість в Одеському інституті було наказано викладати крім італійської мови ще й німецьку. У звітах відносно стану навчально-виховного процесу урядовці радили більше уваги приділяти практичним заняттям за рахунок зменшення обсягу викладання інших предметів.

Скорочення програм негативно впливало на стан освіти українського жіноцтва.

Розглянемо, в якому обсязі вивчалися означені курси наук. Вважалося, що головною метою освіти жінок має бути покращання моральності, "освіта" серця та набуття знань не стільки наукових, скільки загальних, енциклопедичних. Вчителі фізики та природознавства мали повідомляти вихованкам лише найцікавіші факти, а також те, що буде корисним для них у майбутньому під час ведення домашнього господарства²⁰. Викладання арифметики теж мало суто практичний характер, складний матеріал, який відносився до алгебри, не вивчався. Учителям історії радили звертати увагу лише на найважливіші події чи ті історичні факти, які мали моральне навантаження і мали сприяти вихованню справжніх громадян Російської імперії. Подробіці хронології та подій випускалися²¹.

Велике значення надавалося салонним наукам – музиці, танцям, іноземним мовам, особливо французькій, на якій викладалися всі чи більшість дисциплін. Особливу увагу звертали також на рукоділля, що вважалося корисним для кожної жінки.

Як бачимо, в дівочих інститутах викладалося багато дисциплін, але в обмеженому обсязі. Це було перешкодою для дівчат, бажаючих присвятити себе науці, педагогічній діяльності. Їм були потрібні систематичні наукові знання. Обмежена програма не давала можливості використати повною мірою свої здібності.

Вивчення в дівочих інститутах на території України російської мови, нерідної та незнайомої для багатьох вихованок, виявилось складним. Так, у 1823 р. в Харківський дівочий інститут було запрошено викладача П.І.Сокальського “для правильного читання та вимови російських слів”²². Рада інституту пояснювала це тим, що більша частина вихованок до навчання в означеному закладі не мала підготовки не лише з іноземних мов, а й з російської, до того ж їхня малоросійська вимова завдавала багато клопоту педагогічному колективу. В звіті урядовця після огляду цього закладу в 1844 р. йшлося про те, що у вихованок погана вимова як російською мовою, так і французькою. Таку ж саму ваду було знайдено і в Полтавському інституті²³. Князь Долгоруков пояснював імператорові, що причина цього криється в провінціалізмі дівчат, природному устрої їх мовних органів, звичках, набутих вдома.

Отже, українській дівчині з родини, де розмовляли українською мовою, було важко сприйняти чужі для неї російську та французьку, якими велося викладалися предмети навчального курсу. Це гальмувало навчальний процес, утруднювало засвоєння матеріалу. Тому можна стверджувати, що русифікація значно ускладнювала процес набуття нових знань, ламала природні звички, знищувала почуття рідної мови.

Функціонування інститутів викликало певні зміни в суспільній свідомості. Якщо раніше вважалося, що для вдалого шлюбу необхідна врода, вміння поводитися, то з часом набуває певного значення і освіченість дівчини.

Про заміжжя дбали не тільки самі дівчата та їх батьки, а й керівництво інститутів. Зокрема, в статуті Харківського інституту цьому питанню присвячувався цілий розділ. Бажаючий взяти шлюб з вихованкою повинен був подати прохання керівництву закладу, яке розглядало матеріальне становище претендента, його становище в суспільстві, моральні якості, після чого вирішувало, видавати чи ні, якщо у вихованки не було рідних, то Рада видавала їй з приводу одруження три сорочки, панчохи, взуття, шинелю, хустки, сукні, що вона носила в інституті, та певну кількість грошей²⁴.

Навчання в дівочих інститутах передбачало, що протягом усього курсу дівчата знаходяться в закладі, полишаючи свою родину на кілька років. Це вважалося запорукою успіху у справі виховання. Від'їзд з закладу на один день дозволявся їм лише у випадку тяжкої хвороби або смерті батьків чи близьких родичів, до того ж лише у супроводі класної дами²⁵. Відвідувати своїх дітей батьки могли у святкові дні у визначений час, а мешканці інших міст та сіл і в інші дні, але в ті години, коли не було занять. Такий суворий порядок мав позбавити дівчат негативного впливу зовні. Але по суті це було тепличне виховання у штучній ізоляції від життя, в атмосфері надуманих правил, тому про реальне життя у дівчат було дуже нечітке уявлення.

Все необхідне для життя та навчання вихованок в інститутах – їжу, книги, підручники, форму – забезпечував заклад. Колір плаття, крій, якість тканини – все було однаковим. “Така одноманітність, – на думку начальниці Одеської гімназії О.Піллер, – знищує відмінність між багатими й бідними, усуває всіляке франтівство та спрощує ведення такої складної господарчої статті, як виготовлення одягу для кількох сотень дівчат”²⁶. І вона мала рацію, адже такий підхід вирішує ряд проблем, які виникають в умовах соціальної нерівності учнів у школах.

Негативно впливало на вихованок те, що вони жодної хвилини не залишалися на одинці, не могли розпоряджатися своїм часом, робити щось з власної волі. Порушниці денного розпорядку піддавалися покаранням. Це перешкоджало формуванню самостійності інституток, звужувало їх внутрішній світ, травмувало психіку. В листі до своєї приятельки відома письменниця Н.С.Соханська-Кохановська, в минулому вихованка Харківського інституту, згадувала: “Ви пам’ятаєте, якою затурканою дівчинкою росла я в інституті. Мене, десятирічну самотню дівчину, загнали, залякали... В мені вбили світлу безтурботність молодого почуття, живий, поривчастий, цей чудовий голос розквітаючих сил... Мене зробили не по роках серйозною, сором’язливою, недовірливою до самої себе”²⁷.

Спогади Н.С.Соханської-Кохановської та інших вихованок свідчать, зокрема, про те, що закритий устрій інститутів, суворий денний розпорядок та пильний нагляд класних дам пригнічували особистість, віру в себе, не давали повною мірою розкритися здібностям, нахилам вихованок.

Найголовнішою метою усієї інститутської системи, з точки зору уряду, було виховання у майбутніх громадянах Російської імперії таких стійких принципів, як патріотизм, релігійність, почуття свого боргу перед вітчизною і престолом. Ідеї релігійно-монархічного виховання був підпорядкований увесь навчальний процес. Про це переконливо свідчать численні джерела – міністерські документи, циркуляри, накази, інструкції стосовно жіночих середніх закладів, їх статuti.

Зі звітів статс-секретарів можна дізнатися, які форми морального виховання вважалися найдоцільнішими. “Щоденна молитва зранку і ввечері, під час обіду і вечері, відвідування церкви, добрий

приклад начальниці і класних дам, безперервне перебування в інституті під час навчального курсу і постійний нагляд за вчинками, словами вихованок, читання моралістичних книг, відвідування хворих вихованок, роздавання милостині бідним під наглядом чергової класної дами, – ось заходи, які вживалися в інститутах для зміцнення моральності у вихованок²⁸. Отож, є підстави стверджувати, що пріоритетним завданням інститутської системи було саме виховання, а не навчання.

До виправних заходів відносилися повчання, догана класної дами, начальниці. Якщо провина учениці була серйозною, їй не дозволяли гратися разом з усіма дівчатами під час відпочинку, залишали без обіду чи вечері, відводили провинним окремі місця в їдальнях та класах. Щодо тілесних покарань, то вони застосовувалися в більшості дівочих інститутів до початку 50-х років²⁹.

Вже наприкінці 50-х років суспільство почало ремствувати на непрактичність, неможливість застосування у житті тих мізерних знань, які давали інститути. Крім того, п'ять інститутів на всю Україну аж ніяк не задовольняли потреб усіх бажаючих отримати середню освіту. Ставала дедалі більше очевидною потреба в створенні жіночих закладів іншого типу – відкритих, всестанових, з ширшою програмою.

Але саме інститути шляхетних дівчат були першими офіційними жіночими середніми закладами в Україні, вони стали важливим фактором реформи жіночої освіти в середині XIX ст. і створення всестанових жіночих шкіл – гімназій та прогімназій.

В інститутах було набуто великого досвіду викладання таких предметів, як рукоділля, домоведення, гігієна. Вони мали великі досягнення у постановці естетичного та морального виховання, викладанні педагогічних дисциплін. Їхній досвід та програми надалі використовувалися в жіночих гімназіях.

Слід зазначити, що інститути шляхетних дівчат в Україні, попри їх недоліки, допомогли жінкам усвідомити себе поза родиною, реалізувати прагнення суспільної діяльності, надали можливість та право самостійного існування.

¹Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до харківського губернатора // Збір. творів: у 7 т. – К., 1981. – Т.7. – С.173 – 174.

²Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. – Харьков, 1912. – С.8.

³Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии // Збір. творів: у 7 т. – К., 1981. – Т.7. – С.64.

⁴Там само.

⁵Павловский И.Ф. Учреждение Полтавского института и постройка для него здания приказом общественного призрения. – Полтава, 1909. – С. 4.

⁶Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. – 1900. – №11. – С. 285.

⁷Автобиографическая записка И.И.Сердюкова // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 195 – 197.

⁸Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии. (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – С. 237.

⁹Автобиографическая записка И.И.Сердюкова. – С.197.

¹⁰Личева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828 – 1856). – СПб., 1895. – С. 8.

¹¹Державний архів міста Києва. – Ф. 144, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

¹²Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц (1838 – 1888). – К., 1889. – С. 8.

¹³Там само. – С. 16.

¹⁴Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте. – Керчь, 1886. – С. 3.

¹⁵Там само. – С. 20.

¹⁶Державний архів міста Києва. – Ф. 144, оп. 4, спр. 54, арк. 45.

¹⁷Жебылев Н. Назв. праця. – С. 24.

¹⁸Там само. – С. 82.

¹⁹Захарченко М. Назв. праця. – С. 35.

²⁰Державний архів міста Києва. – Ф. 144, оп. 1, спр. 1, арк. 51 зв.

²¹Там само. – Арк. 64 – 64 зв.

²²Жебылев Н. Назв. праця. – С. 57.

²³Лихачева Е. Назв. праця. – С. 106.

²⁴Жебылев Н. Назв. праця. – С. 11.

²⁵Державний архів міста Києва. – Ф. 144, оп. 1, спр. 1, арк. 42 зв.

²⁶Пиллер О. Итоги женского образования в России и его задачи. – СПб., 1888. – С. 42.

²⁷Соханская-Кохановская Н.С. и ее автобиографическое письмо к петербургской приятельнице // Русский архив. – 1885. – Кн. I. – Вип. 4. – С. 631 – 632.

²⁸Лихачева Е. Назв. праця. – С. 65.

²⁹Там само. – С. 68.